

4. Боришевський М. Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. 9, ч. 5. – С. 25–32.
5. Помиткін Е. О. Проблема духовного розвитку особистості в історичному становленні психологічних поглядів / Е. О. Помиткін // Актуальні проблеми психології : Психологія навчання, генетична психологія, медична психологія / [за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі]. – К. ; Ніжин, 2008. – Т. 10, вип. 6. Ч. 2. – С. 169–173.
6. Савчин М. В. Проблема пізнання духовних явищ / М. В. Савчин // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. 9, ч. 5. – С. 337–345.
7. Фромм Э. Догмат о Христе / Э. Фромм. – М. : Олимп, Изд-во АСТ-ЛТД, 1998. – 416 с.

УДК 159.923.2

Геннадій Дьяконов

ІНТЕРСУБ'ЄКТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ДУХОВНИХ І ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ

У статті розглядаються основи психології діалогу й психології духовності й виявляється фундаментальна онтологічна подібність цих двох явищ життя людини. Виходячи з інтерсуб'єктної теорії діалогу, розроблена концепція й класифікація почуттів та емоцій особистості, яка розкриває духовний зміст інтерсуб'єктно-діалогічних явищ.

Ключові слова: діалог, духовність, почуття, емоції, цінності, інтерсуб'єктно-діалогічний підхід, духовні почуття.

This article discusses the basics of psychology of dialogue and psychology of spirituality and identifies the fundamental ontological similarity between these two phenomena of human life. Based on the theory of intersubjective dialogue developed the concept and classification of feelings and emotions of the person, which reveal the spiritual content of intersubjective-dialogical phenomena.

Keywords: dialogue, spirituality, feelings, emotions, values, intersubject-dialogical approach, spiritual feelings.

Постановка проблеми. За минулі роки в соціально-культурному житті і в науково-практичній сфері спостерігається великий інтерес до психологічних явищ душевного й духовного розвитку особистості [3; 4; 5; 6; 12; 14; 18]. У вітчизняній і зарубіжній психології все більше вивчаються різноманітні проблеми духовного світу особистості, його змісту та структури, його форм і закономірностей. Стає зрозумілою величезна роль духовного життя в спілкуванні та діяльності, розвитку, формуванні та самореалізації особистості.

У зв'язку із цим все більшої актуальності набуває розробка нових і глибоких концепцій духовного світу й духовності особистості. І поряд із цим зростає потреба у створенні методів діагностики й розвитку різноманітних форм і явищ психології духовності.

У сучасній науково-психологічній літературі є різні підходи до розробки методів психодіагностики проявів духовності. Так, відома позиція Т.О.Флоренської, яка вважає, що оскільки діалог між людьми має духовну природу, то

традиційні стратегії й методи психодіагностики тут незастосовні, бо вони надто усереднюють унікальні особливості духовної взаємодії між людьми [18]. Інші психологи – А.А.Брудний [4] та Е.О.Помиткін [12] – розробляють методики, що дозволяють розкривати деякі сторони духовного життя особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі духовності присвячені праці багатьох учених – представників філософії, етики, естетики, культурології, психології, педагогіки, богослов'я та ін. Феноменологія духовності спочатку описувалася в контексті релігійних поглядів, проте сьогодні очевидна актуальність розробки нерелігійних – світських, наукових концепцій духовності, що здійснюють закордонні й вітчизняні вчені.

Для розуміння духовності велике значення мають ідеї і концепції видатних філософів – М.М.Бахтіна [1], М.Бубера, П.О.Флоренського [19], С.Л.Франка [16], О.О.Ухтомського [15], Е.Левінаса, В.С.Біблера [2], Р.С.Батищева та ін. Праці цих мислителів розкривають фундаментальні закономірності психології діалогу та екзистенційно-трансцендентну феноменологію людської духовності.

Важливу роль у розкритті природи духовності відіграють праці В. Франкла, у яких глибокий аналіз феномену духовності поєднується з вражаючими прикладами значення сенсу життя в бутті людини [17].

За минулі роки значний вклад у дослідження природи та закономірностей духовного життя людини зробили вітчизняні вчені. Видатний український психолог М.Й.Боришевський розробив фундаментальну концепцію духовності особистості [3], у якій одиницею аналізу сутності духовності є *ціннісні орієнтації*; вони прямо або опосередковано пов'язані з моральністю і являють собою еталон духовності й ступінь її розвитку в людини. На думку М.Й.Боришевського, у систему складових духовності входять громадянські цінності: почуття патріотизму, національної ідентичності, усвідомлення ролі рідної мови, відповідальність за долю нації, повагу до інших національних спільнот [3].

У фундаментальному дослідженні духовності М.В.Савчина [14] розглядається співвідношення духовності особистості з такими категоріями, як моральність, свобода, добро і зло, людська тілесність та ін. Дуже важливо те, що багато феноменів духовності розглядаються М.В.Савчиним з урахуванням міжособистісних взаємодій і – внаслідок цього – на основі імпліцитних діалогічних уявлень.

У концепції духовного саморозвитку особистості, яку розробив О.П.Колісник, сходження до духовності розглядається в системі трьох потоків буття людини: буттєвого, рефлексивного й духовного [10]. Одним із провідних механізмів розвитку й самовдосконалення особистості є діалог – у його зовнішній і внутрішній формі.

Досить важливими для вивчення сутності та феноменології духовності є дослідження багатьох явищ психології діалогу, які, на думку ряду дослідників, мають духовний зміст.

Перші масштабні методологічні підходи до вивчення психології діалогу були розроблені у вітчизняній науці у кінці ХХ ст.: Г.О.Ковальов висунув інтерсуб'єктно-парадигмальний підхід [9], що розкриває гуманітарно-духовний потенціал людської психіки; Т.О.Флоренська запропонувала духовно-мораль-

ний підхід у практичній психології [18]; А.Ф.Копйов розробив діалогічний підхід у психологічному консультуванні [11].

За минулі роки у вітчизняній психології проблеми діалогу глибоко досліджували Г.О.Балл, С.Є.Белова, О.Г.Волинець, Л.Г.Дмитрієва, Г.В.Дьяконов, С.О.Копилов, С.Ю.Курганов, О.Б.Орлов, В.В.Рижов, О.Є.Самойлов, В.В.Столин, Є.Т.Соколова та ін., які розробили оригінальні підходи, що розкривають різноманітні аспекти сутності й феноменології психології духовності.

Особливий інтерес для розвитку діалогічних досліджень духовності представляє вивчення духовного змісту людських почуттів. Цей напрямок досліджень вельми актуальний із двох причин: по-перше, багато феноменів почуттів, емоцій, переживань і ціннісних орієнтацій особистості мають духовний зміст й органічно пов'язані з багатьма духовними явищами; по-друге, духовний зміст сфери емоційно-ціннісних явищ вивчено недостатньо в сучасній психології.

У зв'язку із цим **метою** статті є концептуальне та емпіричне дослідження духовних і функціональних почуттів, емоцій і переживань з позицій інтерсуб'єктно-діалогічного підходу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури показує, що в сучасній психології відсутні концепції духовних почуттів і переживань людини. Для здійснення дослідження змісту та особливостей духовних і функціональних почуттів ми звертаємося до інтерсуб'єктної (суб'єкт-суб'єктної) теорії психологічних впливів і взаємодій Г.О.Ковальова [9].

У результаті теоретичного аналізу сутності й природи впливу і взаємодії Г.О.Ковальов виділив *три парадигми* наукового вивчення психологічних явищ: «об'єктну», «суб'єктну» і «суб'єкт-суб'єктну (або інтерсуб'єктну)» [9], які задають *три стратегії* наукового вивчення впливу й міжособистісної взаємодії: «імперативну», «маніпулятивну» й «розвивальну» (духовну, діалогічну).

Об'єктна парадигма заснована на біхевіорально-механістичній моделі психіки людини й орієнтована на пошук спрощених законів і виявлення жорстких причинно-наслідкових залежностей [9]. Об'єктна парадигма передбачає імперативну стратегію впливу, тобто стратегію «опредметнення» людини й відкритої маніпуляції.

Суб'єктна парадигма психології впливу протилежна механістичній моделі, бо вона враховує індивідуальну схему свідомості та внутрішні смислові поля. Незважаючи на велику активність й індивідуальну вибірковість у суб'єктному підході, людина все одно залишається об'єктом психічного маніпулювання.

За Г.О.Ковальовим, об'єктно-імперативна й суб'єктно-маніпулятивна стратегії психологічного впливу схожі тим, що втілюють один і той же монологічний (лінійний, одновимірний) погляд на людську природу, у якому індивіду відводиться пасивна або маніпулятивна роль, а його унікальна сутність знеособлюється.

Інтерсуб'єктна («суб'єкт-суб'єктна»), діалогічна парадигма полягає в тому, що взаємодіючі суб'єкти або соціальні системи перебувають у рівноправних, відкритих і довірчих відносинах і несуть рівну відповідальність за процес і результат взаємодії [9, с.28].

Парадигмальна концепція Г.О.Ковальова створює основу для побудови інтерсуб'єктної концепції почуттів та емоцій, що дозволяє розкрити зміст духовних почуттів і створити інтерсуб'єктно-діалогічну класифікацію людських почуттів та емоцій.

Виходячи з уявлень філософії діалогу [1; 2; 15; 16; 19], сучасної психології діалогу [9; 11; 18] і «діабуттєвої» концепції психології діалогу [7], ми розробили інтерсуб'єктно-діалогічну концепцію почуттів та емоцій. Такий підхід до психології почуттів та емоцій дозволяє подолати обмеження онтології «ізолюваного індивіда» й розглядати почуття та емоції в онтології «життєвого світу», описаної Е.Гуссерлем, С.Л.Рубінштейном [13], Ф.Є.Василюком [5] та ін. Тому в коло дослідження почуттів та емоцій ми включили такі явища і феномени, що відображають широке різноманіття вимірювань психічного та особистісного буття людини, а саме такі сфери, як мотиваційна, потребова, ціннісна, моральна, смислова, естетична, душевна, духовна, творча та інші сторони життя людей.

У результаті аналізу емоційно-афективних явищ і відповідно до концепції суб'єктних парадигм [9] ми розділили всі види почуттів на три великі групи (і рівні) залежно від їх змісту: об'єктні, суб'єктні й інтерсуб'єктні почуття та емоції [7].

Перший рівень парадигмальної класифікації утворюють явища *об'єктного* рівня, у який входить 11 видів почуттів і емоцій: соматичні, гедоністичні, почуття несвободи, агресивні, маніпулятивні, емоційного відчуження, неспроможності, почуття володіння, дезорієнтації, почуття слабкості й невротичні почуття.

Другий рівень парадигмально-діалогічної класифікації включає 12 видів почуттів і емоцій, що мають *суб'єктний* зміст: почуття самосвідомості, нарцистичні, вольові, амбівалентного відокремлення, суперництва, комунікативні, ідентифікації, моральні, соціальні, ринкові, пізнавальні та праксичні почуття.

На третьому рівні парадигмально-діалогічної класифікації представлено 13 видів почуттів та емоцій *інтерсуб'єктного*, діалогічного змісту: почуття самоактуалізації, романтичні, (власне) діалогічні, духовні, альтруїстичні, душевні, моральні, сімейно-родові, соціокультурні, смислові, творчі, катарсичні й естетичні.

Згідно з логікою інтерсуб'єктно-діалогічної концепції, психологічні явища об'єктного й суб'єктного рівня являють собою монологічні феномени на відміну від діалогічних явищ інтерсуб'єктного рівня. За аналогією із цим у нашій класифікації почуттів емоційно-афективні феномени об'єктного й суб'єктного рівнів мають монологічний зміст. Оскільки всі ці емоції та афекти мають ситуативно-утилітарний і маніпулятивно-прагматичний зміст, то нам видається доцільним називати їх *функціональними* почуттями й емоціями – на відміну від духовних почуттів інтерсуб'єктно-діалогічного рівня.

На основі інтерсуб'єктно-діалогічної класифікації почуттів та емоцій ми здійснили емпіричне дослідження особливостей емоційно-ціннісної сфери студентів-психологів Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки: 20 студентів денного відділення (другий курс) і 20 студентів-заочників (п'ятий курс).

Розглянемо результати дослідження. Студентам було запропоновано дати відповідь на перше запитання: «Які почуття ви вважаєте особливо важливими для себе?» на основі поліфонічної матриці почуттів та емоцій (яка включала 305 понять). Випробовувані обох груп вказали, що вони вважають найменш важливими для себе об'єктні почуття: перша група назвала всього 13 об'єктних почуттів та емоцій, а друга 10. Особливо важливими об'єктними почуттями виявилися гедоністичні почуття: їх вказали 11 студентів-заочників та 6 студентів стаціонару.

Суб'єктні почуття виявилися важливішими, ніж об'єктні – і для заочників (55 одиниць), і для студентів стаціонару (72). При цьому особливо важливими для них були почуття самосвідомості (15 і 19), ідентифікації (12 і 9), комунікації (2 і 12) й нарцисичні почуття (2 і 10).

Із трьох типів почуттів та емоцій – об'єктних, суб'єктних та інтерсуб'єктних (діалогічних, духовних) – найбільш важливими для наших випробуваних є інтерсуб'єктні, духовні почуття: студенти-заочники зазначили в цілому 249, а студенти стаціонару – 205. Вельми цікаво, що для досліджуваних студентів особливо важливі почуття самоактуалізації (60 і 40), смислові почуття (29 і 39), діалогічні (29 і 16), душевні (23 і 20), моральні (23 і 10) й альтруїстичні почуття (21 і 9). Ці результати означають, що духовно-діалогічні почуття є ідеальними еталонами для студентів-психологів.

У відповіді на друге запитання: «Які почуття бувають у мене найчастіше?» об'єктні почуття відзначалися випробуваними набагато частіше, ніж у відповіді на перше запитання (77 і 26), проте рівень їх згадування все одно значно поступається частоті згадки суб'єктних (108 і 88) і ще більше – частоті прояву інтерсуб'єктних почуттів (204 і 181). Це означає, що, хоча в житті студентів-психологів об'єктні й суб'єктні почуття займають певне й реальне місце, але духовно-діалогічні почуття в їхньому житті відіграють більшу роль, ніж утилітарно-функціональні (тобто об'єктні й суб'єктні)

Серед об'єктних почуттів, які в реальності переживаються випробовуваними, особливо часто називали невротичні почуття (22 і 10), емоції слабкості (14 і 6) і почуття дезорієнтації (9 і 3). По суті справи, опитані нами студенти називали почуття, які перетворюють їх на пасивні об'єкти зовнішніх впливів.

З кола суб'єктних почуттів найчастіше – у реальності – студенти відчують почуття самосвідомості (27 і 12), моральні почуття (22 і 12), почуття ідентифікації (17 і 18) і почуття комунікації (10 і 18). Тобто студенти реально відчують свою суб'єктність насамперед у сфері моральної самосвідомості та різних форм спілкування, а не у сфері практично-пізнавальної діяльності. Так, навіть найбільш яскравий прояв конкретно-практичної суб'єктності студентів – їх практичні почуття – має невисокий рівень активності (11 і 8).

Домінуючу роль серед інтерсуб'єктних почуттів у реальному житті випробовуваних відіграють почуття самоактуалізації (33 і 26), значеннєві (30 і 20), альтруїстичні (28 і 17), катарсичні (21 і 24), душевні (21 і 22), моральні (18 і 16) і діалогічні почуття (16 і 17).

Багато тенденції відповідей обох груп досліджуваних є подібними. Однак у ряді випадків студенти різних груп дають істотно різні відповіді, які свідчать

про групі (і вікові) особливості почуттів та емоцій студентів-заочників і студентів стаціонару.

Таким чином, якщо відповіді студентів психологічного факультету на перше запитання говорять про те, що в ідеальному плані вони мають величезну потребу в переживанні духовно-діалогічних почуттів, то відповіді на друге питання говорять про те, що в реальному житті наших випробуваних є деяке переважання духовно-діалогічних почуттів і емоцій над функціонально-монологічними.

Значний інтерес мають відповіді студентів на останнє запитання нашого дослідження: «Які почуття Ви спостерігаєте в сучасному суспільстві?». На відміну від попередніх питань, загальний характер відповідей на п'яте запитання кардинально змінюється. Тепер найбільшу кількість відповідей студенти дають у зв'язку з почуттями та емоціями об'єктного рівня (175 – студенти-заочники та 198 – студенти стаціонару). Кількість суб'єктних почуттів дещо зменшується (відповідно до 106 і 47), а кількість духовно-діалогічних почуттів різко зменшується (до 36 і 16).

На думку наших випробуваних, у суспільному житті центральну й домінуючу роль відіграють почуття об'єктного рівня: невротичні (43 і 33), маніпулятивні (35 і 40), агресивні (27 і 41), емоції відчуження (23 і 30), почуття власної слабкості (21 і 23), почуття дезорієнтації (25 і 11) та ін. Водночас студенти-психологи бачать у суспільному житті надзвичайно малу кількість інтерсуб'єктних, діалогічних почуттів. Усе це яскраво й переконливо свідчить про те, що емоційно-афективне середовище нинішнього суспільного життя сприймається нашими випробуваними – студентами психологічного факультету – як надзвичайно несприятливе для прояву й розвитку духовних почуттів, душевних, моральних, естетичних, альтруїстичних, почуттів самоактуалізації та ін.

Висновки. Здійснене нами теоретичне дослідження було спрямовано на дослідження й обґрунтування гіпотези про онтолого-феноменологічну близькість і подібність психології діалогічних і духовних явищ. Аналіз основних особливостей психології духовності на основі аналізу уявлень про духовність у релігії, філософії, культурології та психології виявив діалогічний зміст більшості феноменів і властивостей духовності. З іншого боку, характеристика психологічних принципів та особливостей діалогу дозволила розкрити його духовні виміри і зміст. Унаслідок цього показано, що парадигмальна концепція психологічних явищ діалогу дозволяє розкрити закономірності й особливості монологічно-маніпулятивних і духовно-діалогічних особливостей міжособистісних взаємин. На основі інтерсуб'єктної концепції діалогу розроблена багатовимірна класифікація почуттів та емоцій, у якій духовні почуття є органічними й системно-утворювальними феноменами внутрішнього, душевного життя особистості.

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Советская Россия, 1979. – 320 с.
2. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / Библер В. С. – М. : Изд. полит. л-ры, 1991.
3. Боришевський М. І. Духовність в особистісних вимірах: теорія та практика / М. Й. Боришевський, Н. Д. Володарська, О. І. Пенькова М. І. // Виховання духовності в учнів

- підліткового та юнацького віку : метод. посіб. / за заг. ред. М. Й. Боришевського. – К., 2010. – С. 7–32.
4. Брудный А. А. Психологическая герменевтика : учеб. пособие. – А. А. Брудный. – М. : Лабиринт, 1998. – 336 с.
  5. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
  6. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – М. : Политиздат, 1978. – 272 с.
  7. Дьяконов Г. В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике / Г. В. Дьяконов. – Кировоград : РИО КГПУ им. В. Винниченко, 2007. – 847 с.
  8. Изард К. Психология эмоций / К. Изард ; пер. с англ. – С. Пб. : Питер, 1999. – 464 с.
  9. Ковалев Г. А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия / Г. А. Ковалев // Вопросы психологии, – 1987. – С. 41–49.
  10. Колісник О. П. Психологія діалогу і світ людини / Колісник О. П. // Збірник наукових праць Кіровоградського державного педагогічного ун-ту ім. Володимира Винниченка / за ред. С. Д. Максименка, Г. В. Дьяконова. – Кіровоград : ФО-П Александрова М. В., 2012. – Т. 1. – С. 89–102.
  11. Копьев А. Ф. Диалогический подход в консультировании и вопросы психологической клиники / А. Ф. Копьев // Московский психотерапевтический журнал. – 1992. – № 1. – С. 31–48.
  12. Помиткин Е. О. Психологія духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткин. – К. : Наш час, 2005. – 276 с.
  13. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн ; отв. ред. Е. В. Шорохова. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
  14. Савчин М. В. Духовна парадигма психології / М. В. Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 250 с.
  15. Ухтомский А. А. Интуиция совести / А. А. Ухтомский. – С. Пб. : Петербургский писатель, 1996. – 250 с.
  16. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
  17. Франкл В. Доктор и душа / В. Франкл. – Санкт-Петербург : Ювента, 1997. – 288 с.
  18. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии: наука о душе / Т. А. Флоренская. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 208 с.
  19. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины : у 3 т. / П. А. Флоренский. – М. : Правда, 1991.

УДК 159.923.2

Наталія Орішко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються теоретико-методологічні основи дослідження проблеми індивідуальних стратегій самовдосконалення особистості. У процесі аналізу наявних підходів зарубіжних і вітчизняних дослідників розкривається сутність, зміст, головні ознаки й психологічні аспекти поняття «індивідуальна стратегія самовдосконалення», виділяється її структура, типологія та ієрархічні рівні організації. З'ясовуються основні чинники, що вирішальним чином впливають на формування індивідуальної стратегії самовдосконалення як одного зі способів оптимізації ефективності його здійснення на шляху до особистісної самореалізації.